

ЗМІСТ

<i>Перелік карт</i>	7
<i>Родинне дерево Габсбургів</i>	11
<i>Про назви</i>	17
 <i>Вступ. Імператорська бібліотека</i>	19
1. Замок Габсбургів та «ефект Фортінбраса»	30
2. Священна Римська імперія і Золотий король	41
3. Втрата місця і вигадування минулого	52
4. Фрідріх III: Сатурн і Марс	64
5. Максиміліан і кольорові королі	76
6. Карл V: володар світу	90
7. Угорщина, Богемія та протестантський виклик	105
8. Філіп II: Новий світ, релігійні розбіжності та королівський інцест	116
9. Дон Хуан і галери Лепанто	130
10. Рудольф II і празькі алхіміки	141
11. Триумф єретиків	152
12. Фердинанд II, Святий Дім і Чехія	164
13. Тридцятилітня «світова війна»	177
14. Ненормальна імперія та битва за Відень	189

15. Невидимі володарі Іспанії та смерть зачарованого короля	202
16. Театр бароко	215
17. Марія Терезія, автомати та бюрократи	226
18. Торговці, ботаніки та масони	238
19. Вампіризм, Просвітництво і революція згори	250
20. Ерцгерцогині та Габсбурзькі Нідерланди	263
21. Цензори, якобінці та «Чарівна флейта»	275
22. Меттерніх і карта Європи	288
23. 1848 рік: щоденник фон Неймана і «Марш Радецького»	305
24. Імперія Франца Йосифа, Сісі та Угорщина	319
25. Максиміліан, Мексика та королівські смерті	336
26. Політика невдоволення та ювілей 1908 року	348
27. Дослідники, євреї та світові знання	361
28. Мисливець і жертва: Франц Фердинанд і Боснія	374
29. Світова війна і розпад імперії	388
Закінчення	402
<i>Подяки</i>	408
<i>Що читати далі</i>	410
<i>Примітки</i>	419

ВАМПІРИЗМ, ПРОСВІТНИЦТВО І РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ

У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII століття вампіри стали сенсацією в засобах масової інформації. Офіційні звіти, що документували народну віру у вампірів у частині Сербії, нещодавно окупованій Габсбургами, просочувалися до газет і медичних журналів. Історії про те, як мерці поїдають живих, як ексгумовані тіла сочаться кров'ю жертв, як їх саджають на палі та відрубують голови, були моторошно відтворені та поєднані зі старими казками про перевтілення та поїдання трупів у саванах. Вольтер у Парижі пізніше зазначав, що «між 1730 і 1735 роками ні про що не говорили більше, ніж про вампірів — як на них полювали, виривали їм серця і спалювали їхні тіла. Вони були схожі на давніх мучеників; що більше їх спалювали, то більше знаходили»³²⁵.

Повідомлення про зараження поширилися з Сербії до Угорщини та Трансильванії. Незвичайні смерті або спостереження, спалахи чуми та відкриття того, що труп муміфікувався, а не розкладався, спонукали до пояснень та ексгумацій, що наслідували один одного. Було чимало освічених авторів, які досліджували ці явища і вважали, що доказів вампіризму бракує, але вони часто прикрашали свої виважені розповіді сенсаційними описами. Міхаель Ранфт, чий тверезий трактат про те, чи трупи прогризають савани, був уперше надрукований у 1725 році, через десять років переробив свою розповідь, додавши графічний опис сербських вампірів, який він випустив у своєму повному «Трактаті про жування і гризіння мертвих в їхніх могилах, в якому розкривається справжня природа угорських вампірів і кровопивць» (Ранфт вважав, що Сербія розташована в Угорщині)³²⁶.

Про вампіризм повідомляли і в Моравії. У 1755 році за згодою церковної влади тіло жінки було ексгумоване, обезголовлене і спалене на тій підставі, що її труп нападав ночами на селян. Це був четвертий випадок за три десятиліття, коли єпархія Оломоуца санкціонувала ексгумацію, зокрема в 1731 році було проведено ексгумацію сімох дітей, тіла яких були спалені. Дізнавшись про цей останній епізод, Марія Терезія відправила двох лікарів для розслідування, але умови їхнього доручення не залишали сумнівів, що імператриця очікувала від них. Як вона пояснила, це було б «великою послугою для людства», якби їхній звіт зміг відучити «легковірних людей» від їхніх хибних поглядів³²⁷.

Висновки лікарів були передані Герхарду ван Світену, який зробив узагальнення, надруковане згодом у брошурі. Ван Світен виконував обов'язки придворного бібліотекаря, особистого лікаря та цензора Марії Терезії. Наскрізь пройнятий духом раціоналізму, ван Світен відкидав надприродне з тієї ж причини, з якої він відмовлявся носити перуку, оскільки ні те, ні інше не піддавалося логічному поясненню. Не дивно, що ван Світен вважав моравський випадок продуктом помилок і чуток, подібно до переконання, що в чорних котах переховуються чорти, або про магичні зілля чаклунів. Він писав, що в разі знаходження трупів нерозкладеними, цьому можна знайти природні пояснення, найочевидніше, холодну погоду. Так само дивні симптоми часто виявлялися наслідком банальних хвороб. Безневинних людей відкопували на кладовищах, нарікав ван Світен, і горе скорботних марно продовжувалося³²⁸.

Отримавши звіт ван Світена, Марія Терезія в 1755 році опублікувала інструкцію, яка забороняла церквам дозволяти ексгумацію на підставі «посмертної магії». Як вона пояснювала, звинувачення такого типу майже завжди були продуктом забобонів і шахрайства. У майбутньому вони та всі випадки появи привидів, чаклунства і диявольської одержимості повинні були передаватися церковнослужителями в місцеві органи влади і розслідуватися медичним

персоналом. Для більшої ефективності вона також заборонила передбачення виграшних лотерейних номерів³²⁹.

Реакція Марії Терезії на чутки про вампіризм — це лінза, крізь яку можна розглядати Просвітництво і те, як воно впливало на політику в Центральній Європі. Просвітництво понад усе цінувало розум і пояснення, що ґрунтувалися на законах природи і людської поведінки. Призначення імператрицею лікарів для розслідування вампіризму в Моравії та ван Світена для узагальнення їхніх звітів, а також вердикти, винесені як ван Світенем, так і нею самою, характерні для просвітницького способу мислення, який віддавав перевагу раціональним, а не надприродним поясненням. Замість того щоб приписувати вампіризм диявольським силам, Марія Терезія була готова повірити в те, що за нього відповідальні природні причини або зловмисники земного походження.

Однак Просвітництво не було єдиним явищем, а проявляло себе по-різному залежно від місцевості. У Британії та Північній Америці Просвітництво мало тенденцію до розширення народного суверенітету, обмеження влади та нової «науки про свободу», спрямованої на забезпечення індивідуальної свободи та прав громадянина. У Центральній Європі Просвітництво мало зворотний напрям — до регулювання, «науки про державу» або «науки про порядок» та слугування індивіда загальному благу, як його розумів суверен. Як висловився один з головних представників центральноєвропейського Просвітництва: «Усі обов'язки людей і підданих можна звести до формули: своєю покорою, вірністю і старанністю сприяти всім шляхам і засобам, прийнятим правителем для їхнього щастя»³³⁰.

Бюрократизм і переконання, що чиновники знають краще, проявляються в ролі, яку Марія Терезія відвела державній службі у справі моравських вампірів. Медична професія вже була врегульована, а багато її представників перетворилися на державних службовців, відповідальних перед місцевими санітарними комісіями. Цим новоствореним

чиновникам тепер було доручено розслідувати нібито надприродні події, навіть на кладовищах, які до цього часу були винятковою прерогативою церкви. Центральноевропейське Просвітництво не було антиклерикальним, але воно виступало проти особливих прав духовенства та окремого статусу, яким користувалася церква. Допуск медиків на цвинтарі був практичним проявом цього імперативу³³¹.

Марія Терезія дбала про добробут своїх підданих. Її заборони проти «посмертної магії» характерні для її патерналізму чи навіть матерналізму, адже вона охоче прийняла на себе сублімацію «Матері свого народу». З цією метою вона задобрювала своїх підданих і виховувала в них гарну поведінку — забороняла їм сурмити в поштові роги вночі, знову вимагала, щоб тютюнові трубки були закриті кришками, не дозволяла свічки в сараях, не допускала рекламу миш'яку тощо. Ба більше, вона заборонила тортури і більшість судових процесів за звинуваченням у чаклунстві, а також взялася за освіту селянства, оголосивши, що всі діти повинні відвідувати шестирічну школу. Заради блага душ своїх підданих вона також депортувала кілька тисяч протестантів з австрійських земель до Трансильванії, а євреїв на короткий час вигнала з Відня на тій підставі, що їхня присутність у місті викликала протест. Багато в чому Марія Терезія також була на диво неосвіченою.

В основі втручань Марії Терезії лежало її переконання, що монастирі призначені Богом для загального добробуту. До цього додалися принципи природного права, які до XVIII століття переважали в університетах та освітніх дискусіях. Теорія природного права ґрунтувалася на двох принципах, обидва з яких увійшли до центральноєвропейського Просвітництва. Перший полягав у тому, що суспільство і комунікабельність є невіддільною частиною людської природи. Другий принцип полягав у тому, що влада існує для блага суспільства — королі правили не лише тому, що їх призначив Бог; їхнє панування було заради мети, яка полягала в суспільстві їхніх підданих.

Розум, природне право та узагальнена ідея «суспільного блага» давали, однак, небагато орієнтирів для більшості завдань, що стояли перед урядом. Натомість ключ до політики лежав у тому, що тоді називали «камералізмом» або «наукою про скарбницю» (від слова «камера» або «каммер», що означає «скарбниця»). Це було дослідження того, як держави та інституції можуть максимізувати прибутки і для власної оборони, і для блага своїх громадян, як спосіб примножити народне багатство та щастя. Міра такого втручання в різних авторів була різною. Одні вважали, що достатньо створити умови для щастя, оскільки це право людини визначати, як вона реагує на зовнішній світ. Більшість, однак, припускала, що не можна довіряти окремим особам у забезпеченні порядку максимальної досконалості, і що доброзичливий уряд повинен втручатися і керувати, навіть за рахунок індивідуальної свободи.

Камералісти часто виступали за так звану програму тотального регулювання. У межах цієї схеми індивідуальні права відходили на другий план, поступаючись інтересам суспільства загалом. Отже, оскільки зростання населення вважалося благом, аборти слід було обмежити, а людей з фізичними вадами прибрати з громадських місць, щоб вони не шокували жінок і не викликали в них викиднів. Активні уми повинні освіжатися на чистому повітрі, тому університети повинні бути забезпечені садами, а студенти повинні мати змогу насолоджуватися ними. Оскільки «Ромео і Джульєтта» Шекспіра може викликати у глядачів меланхолію і млявість, фінальні сцени слід зробити веселішими. А оскільки слугам і чиновникам не можна довіряти, правителі повинні будувати у своїх палацах таємні коридори, проходи і бійниці, щоб мати можливість непомітно підслуховувати приватні розмови³³².

У найгіршому разі камералізм міг призвести до примітивного утилітаризму, який прагнув вигнати літературу, філософію та астрономію з університетської програми, стверджуючи, що вони не є «корисними». Інша крайність загрожувала соціальною революцією. Права дворянства,